

CUERA 1975

ANNADA XXI

4. CUDISCHET

RADIOSCOLA

EDIZIUN DELLA CUMINONZA RADIO ROMONTSCH / ORGAN DELLA CUMISSIUN RADIOSCOLA

Redacziun: Alfons Maissen

Emissiun 158, 159

Stampa Romontscha Mustér

FURNA EN PARTENZA

La raïna e si'importanza illa vita dal pövel d'aviöls, da Reto Manatschal e Mario Conradin, Sta. Maria V/M

Mesjamna, ils 2 d'avrel 1975,
Gievgia, ils 10 d'avrel 1975,

dallas 09.05—09.35. *Emissiun*
dallas 09.05—09.35. *Repetiziun*

Igls Gualsers ainten igl Grischun, da Franz Capeder, Salouf

Mesjamna, ils 16 d'avrel 1975,
Gliendisdis, ils 21 d'avrel 1975,

dallas 09.05—09.35. *Emissiun*
dallas 09.05—09.35. *Repetiziun*

Sin via

Sur dils aviuls ei stau plidau e scret el Radioscola gia differentas gadas, 1960: *La lingua dals avious*, da Constant Gritti, Scuol; 1966: *Nous visitagn en aviouler*, da Giatgen Brenn, Stier-va.

Ils 2 e 10 d'avrel 1975 sepresentan dus apiculturs della Val Müstair, magister Reto Manatschal e Mario Conradin culla materia speciala: *La regina e sia impurtonza ella veta dil pievel d'aviuls*. Cun quei tema vulan ils auturs «svegliar tier ils affons e forsa era tier ils carschi igl interess per la veta dils aviuls». Els han ca schau per breigia d'illustrar la contribuziun el RS cun atgnas skizzas e dessegns.

Igl aviul ei schi vegls sco la carstgaunadad. La Bibla sa ded els, ils Grecs e Latins, ils pli vegls pievels primitivs sin tuts nos continents. Umens della scienza, sco era della practica ein aunc buc a fin cul studi de quels misterius animalets. Era Grischuns e Romontschs ein semiserai cun success en quella lutga. Dalla vegliadetgna della tratga d'aviuls sin territori romontsch dattan perdetga ils plaids en biaras variaziuns: *aviuls*, *avious*, *aviöls*, *ualer*, *avioulers* etc. (Mira DRG: *aviöl/aviul*.)

Interessants detagls sur ils aviuls, lur veta ed ovra seresultan beinduras da discuors cun vegls e versai apiculturs. Quei ei stau il cass cun caschun d'ina sentupada cun Battista Bigliel a Mustér, in dils versai apiculturs de nossa cuntrada duront biars decennis. Sco el relata ei Pader Bonaventura staus igl emprem ch'ei viagiass culs aviuls, all'entschatta cargai sin mèls e tochen viaden ella Val Cavrein. Els aults sesanfla ina reha e grondiusa flora alpina, che cuoza ditg. Ella bassa rugaleschan oz las maschinass de segar la fenada en 8 e 15 dis. Els aults sto denton reger aura fina; neivs e purginas muntan ruina! —

Igl aviul ei in animalet de cuminonza zun nizeivel e niebel. Disfar ni maltractar in aviul purtass disletg. Dils aviuls dian ins ch'els «mierien giu», mai ch'els «ventschen». Els mieran, sco ils car-

stgauns! Quella distincziun subtila d'expressiun ei capeivla. Il mèl vegn consideraus per medischina, cura il malsau, levgescha il moribund. E la *tschera* deva la candeila pil stèr de bara, dat candeilas per la baselgia, il tschep-tschera per la processiun de Vendergissogn e la finala la candeila de morts. Siu product accumpogna il carstgaun dalla tgina alla fossa. — Cura ch'il patrun d'in ualer, il bab dils aviuls miera, lu mieran era ils pievels giu. Aschia schevan ils vegls. — Sur las differentas qualitads de mèls, tenor la cuntrada e flur che stat a disposiziun, füss bia de relatar. Pli baul cunzun scolasts ed augsegners che s'occupavan cun fiug e success della tratga d'aviuls. Oz paran quellas activitads schi bialas de sebratar cun autras. Quei ei donn! —

Franz Capeder numna sia emissiun: *Igls Gualsers ainten igl Grischun*. El restrenscha sia clara exposiziun sin nies territori, beinsavend della gronda extensiun de quei moviment. Gideivels en plaid e cussegl ei stau il grond promotur de lungatg e cultura gualsica: prof. dr. Hans Plattner, sesents a Cuera.

Gia ils cronists dil 16. tschentaner vevan mess a scret lur constataziuns e patratgs sur las colonias de «Walsers», de lungatg tudestg, secasadas zacu ellas pli aultas alzadas de nossas valladas, sur ils vitgs romontschs. Pér la cattada d'impurtontas purgameinas dil 13. tschentaner e suenter, ha sclariu la provegnientscha e las vias d'emigraziun de quei pievel d'origin unic, tier nus secasaus en spatitschadad, mo aunc oz pli u meins unius en lungatg, caracter e cultura.

Umens ch'ei s'occupai da num cun quei fenomen ein cunzun: Giachen Caspar Muoth, Robert Hoppeler, Karl Meyer, Iso Müller, Albert Bachmann, Karl Bohnenberger, Erhard Branger, Peter Liver, Paul Zinsli, Hans Kreise biars auters.

A. M.

La raïna e si'importanza illa vita dal pövel d'aviöls

da Reto Manatschal e Mario Conradin

Il böt da l'emischiun dess esser da svagliar pro uffants e forza eir pro creschüts l'interess per la vita da l'aviöl.

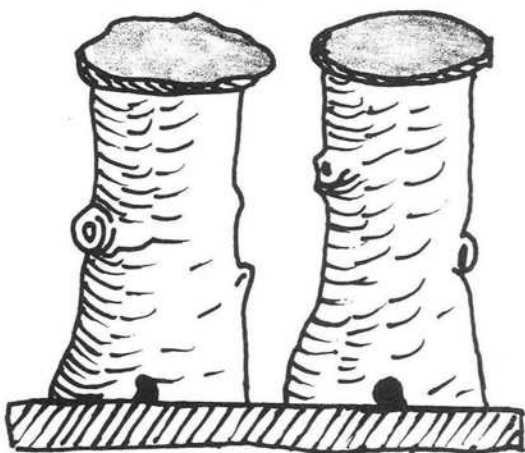
Quant pitschen cha l'aviöl ais, sia vita, seis far e travaschar ha già dat andit a blers perscrutaduors renomnats da far stüdis sur dal viver da quaist insect. Nus vulain pensar qua al bain plü renomnà scienzià Karl von Frisch chi ha survgni l'an passà per sia lavur da perscrutaziun sur da la vita da l'aviöl ed impustüt per las perscrutaziuns regard la lingua e fuorma da segns sco mez da comunicaziun

tanter pêra il premi da Nöbel, ün'onurificaziun chi vain be surdatta per merits specials. Id ais da dir cha Frisch ha bain dedichà tuot sia vita a la perscrutaziun dal viver da l'aviöl.

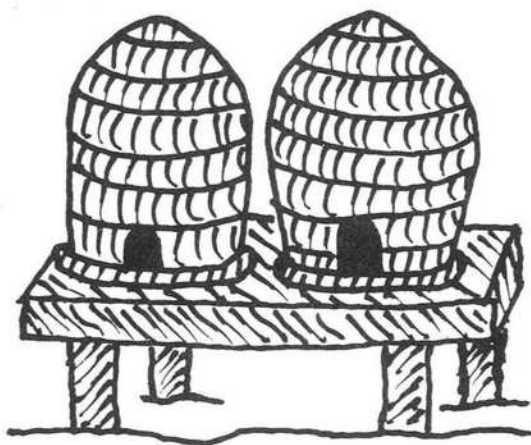
Que cha nus preschantain quà illa gazetta dal Radioscola dess impustüt servir al magister sco material da cumplettaziun per ün eventual adöver da l'emischiun in scoula.

Cun alch skizzas e retrats vulessan nus provar da dar in man alch chi intimescha al magister da trattar il tema da l'aviöl.

CO GUARDAIVA OURA LA CHASA DALS AVIÖLS DA PLÜ BOD?

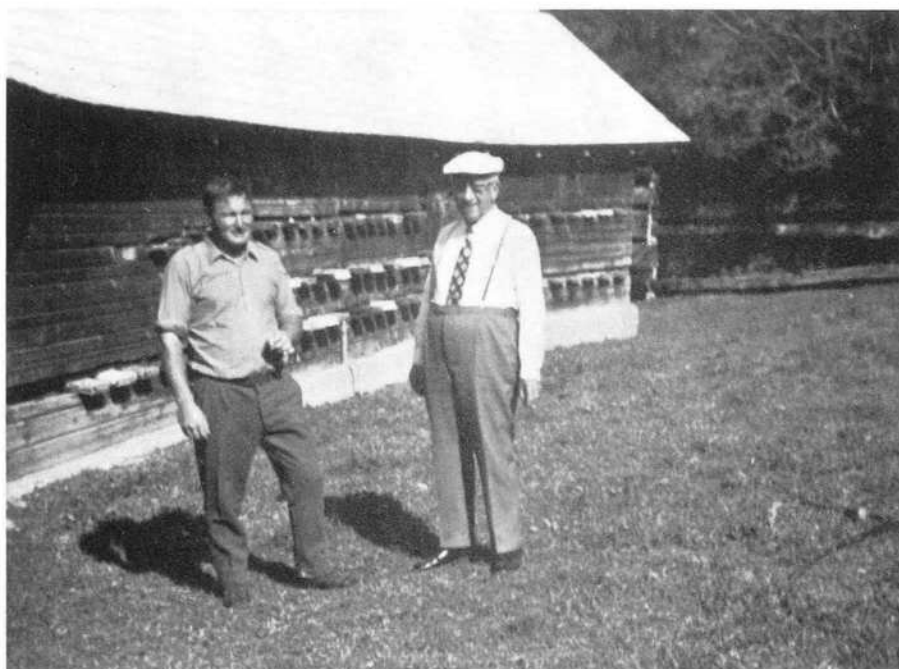
Abitaziun dal pövel aint in üna tschocca chavada oura

Masaina fuormada our da tratschoulas da strom

Da quaists duos indrizs s'han d'ürant divers tschientiners servits ils apicultuors per metter suot tet ils singuls pövels. Sco pro la

dmura da l'uman ha la tecnica svilupà eir qua indrizs plü cumadaivels e plü manaschaivels chi sun sgür plü adatats al scopo ed a la lavur.

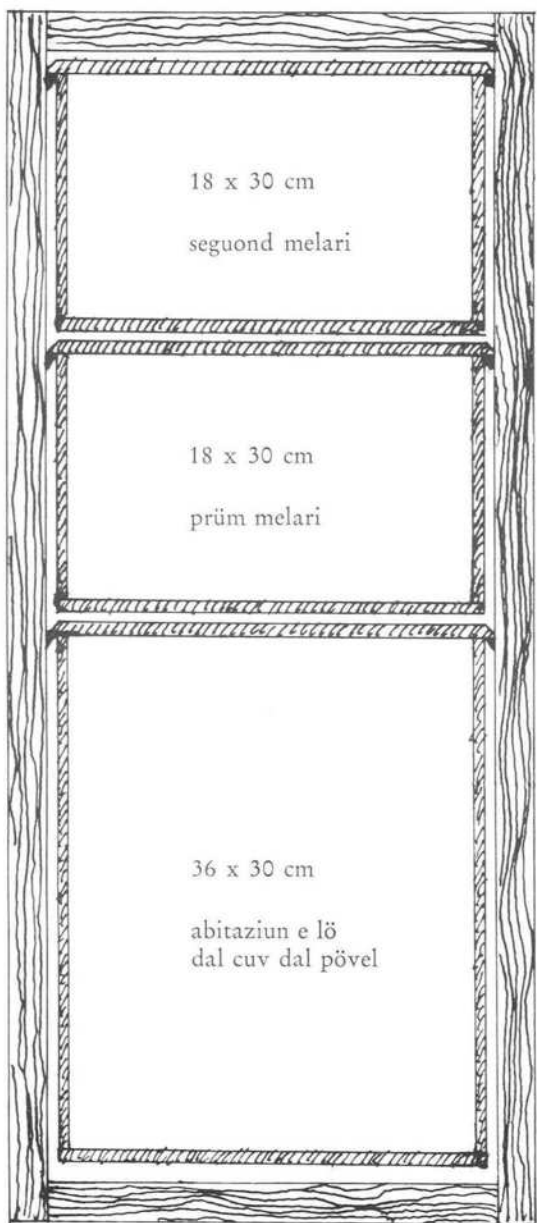

Sar Mario Conradin e sar Gottlieb Fischer, schef da las staziuns apisticas da la Svizra, davant la chamonna da sar Mario

Scha nus dain uossa ün sguard aint illa chamonna schi vezzain nus qua las rischlas da las chaistas chi fuorman las abitaziuns dals singuls pövels. Quaista fuorma da chaista ais

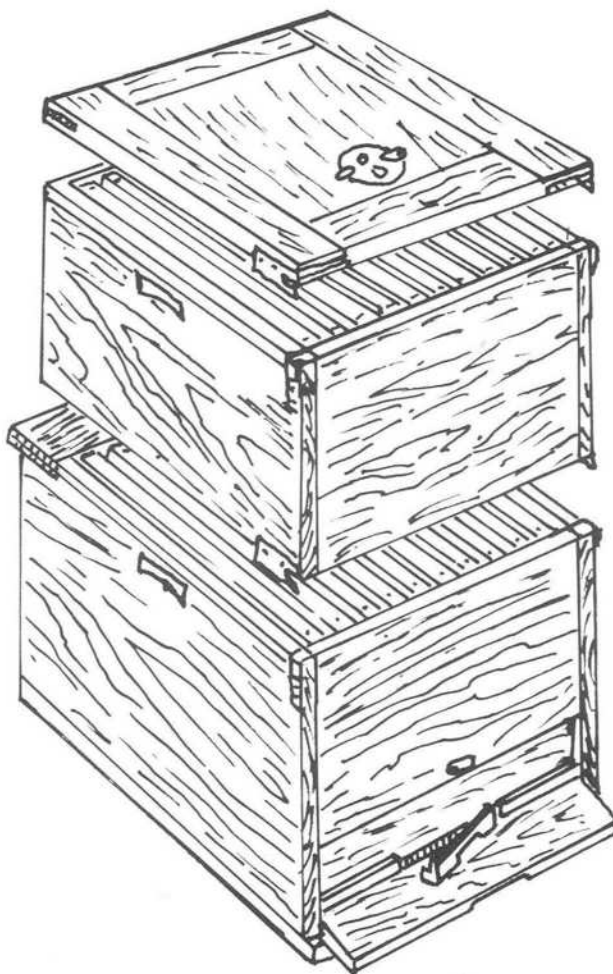
gnüda in adöver incirca da l'an 1842, ella ais normada e vain dovrada hoz in tuot la Svizra.

I dà eir amo construcziuns da chaistas dublas, vül dir ingio chi sun aint duos pövels.

Tagl transversal da la chaista
tip svizzer

Id ais interessant da constatar cha mincha pajais ha ün sistem tipic da chaista chi serva sco abitaziun per ils aviöls. Il motiv ais bain

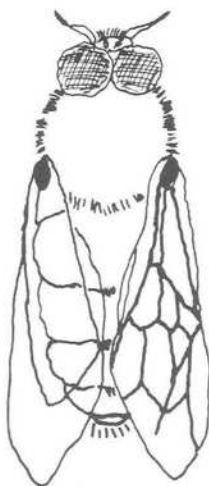
Chaista d'aviöls
tip austriac

da tscherchar pro'l clima ed eir pro la raccolta dal meil ingio cha'l sistem ha dachedir bler per la cumadaivlezza da la lavur.

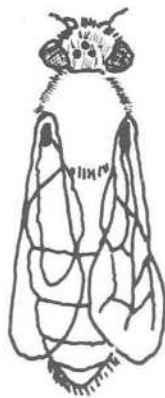
Il sistem da la chaista svizra prevezza la lavur da la vart davo da la chaista invezza cha pro'l sistem austriac as lavura da suringiö. Pro la chaista dal sistem austriac ais eir da dir ch'ella po gnir postada eir be suletta our i'l liber e bsögna be ün tet.

Interessant ais uossa sgür da savair chi chi viva in üna da quaistas abitaziuns. Ella dà ri-

cover ad ün pövel chi consista our dad üna raïna, da clotschas e da lavuraints.

Clotscha, aviöl masculin

Lavuraint, aviöl zvic

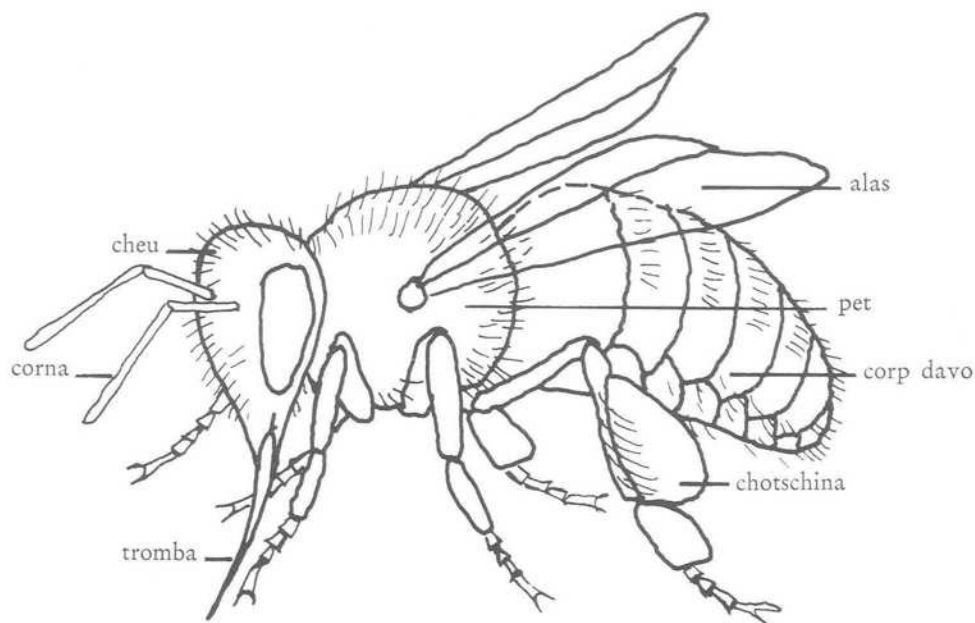

Raïna, aviöl feminin

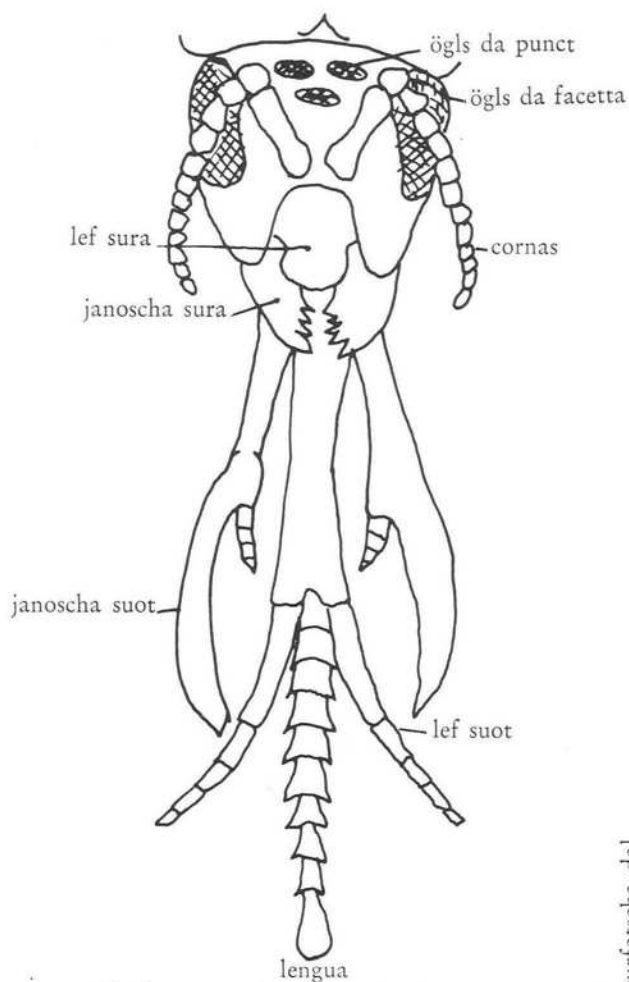
Ün pövel mezdan ha intuorn la mità da mai ca. 50 000 aviöls. L'apicultur calculescha cha ca. 10 000 aviöls paisan ün kg. Da quaists 50 000 insects sun:

üna raïna
ca. 2 000 — 3 000 clotschas ed il rest lavuraints.

LAS PARTS DAL CORP DA L'AVIÖL

DETAGL DAL CHEU DAL LAVURAIN

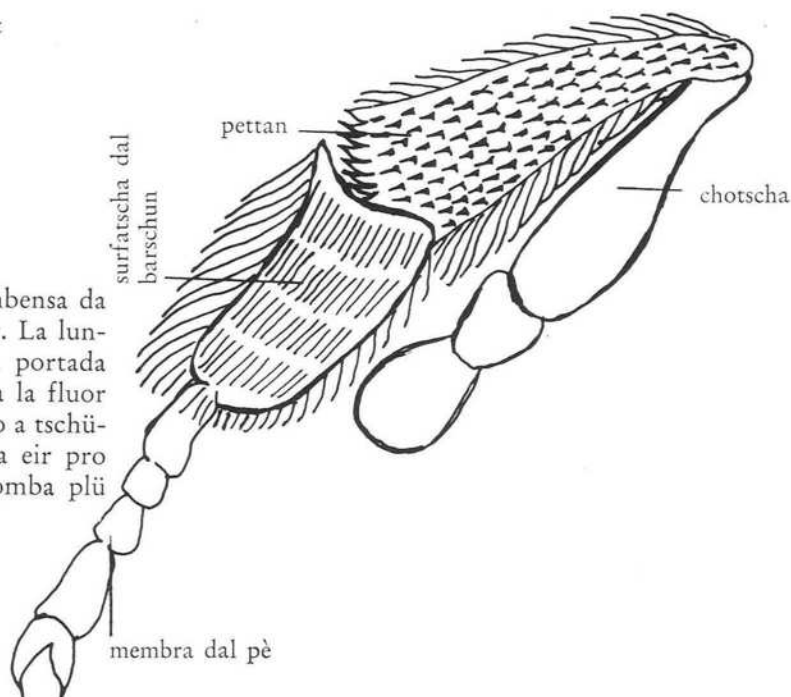

Il cheu cun sia tromba ha l'incumbensa da tschütschar our da la fluor il nectar. La lunghezza da la tromba ais da gronda portada per il ramassar meil. Scha'l culöz da la fluor ais massa lung schi nu riva l'aviöl pro a tschütschar il nectar perque as tschercha eir pro l'aviöl da trar razzas chi han la tromba plü lunga.

I nu s'ha amo pudü eruir l'importanza dals ögl da punct, intant cha l'ögl da facetta — chi consista our da sur 5 000 ögl singuls lovats ün dasper l'oter — ha la funcziun d'ingrondir il retrat dal contuorn ed eir da gravar aint la direcziun dal svoul chi as drizza davo'ls razs dal sulai.

La chomma da l'aviöl ais munida cun indrizs specials. Las chotschinas da la chomma davo servan a portar il pollen a chasa. (vair skizza)

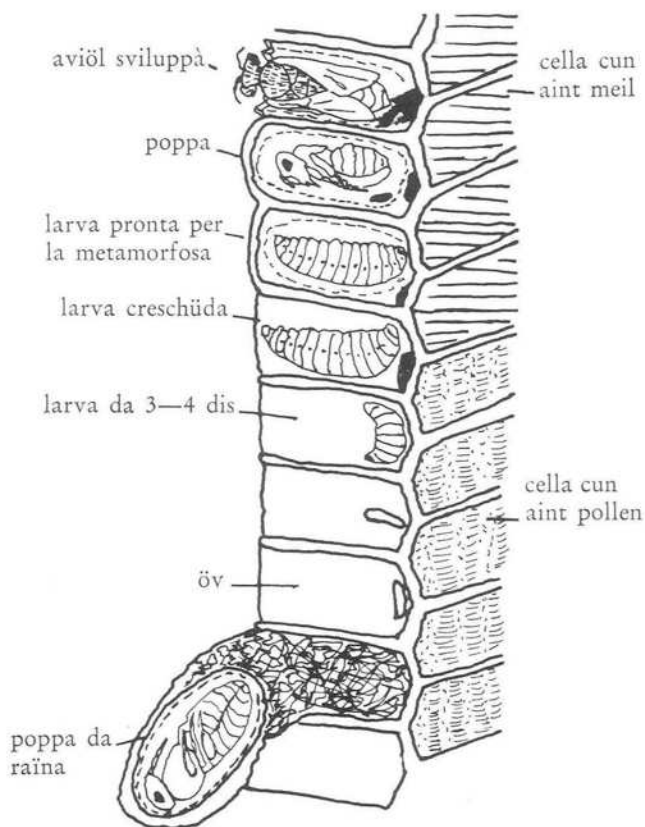
LA CHOMMA DAVO DA L'AVIÖL

IL SVILUP DA L'ÖV A L'AVIÖL

Il svilup da l'öv fin al di cha l'aviöl banduna la cella düra 21 dis, baininclet il svilup dal lavuraint.

La skizza annessa muossa il svilup.

ALCH CUGNUSCHENTSCHAS SUR DA LA VITA DA L'AVIÖL

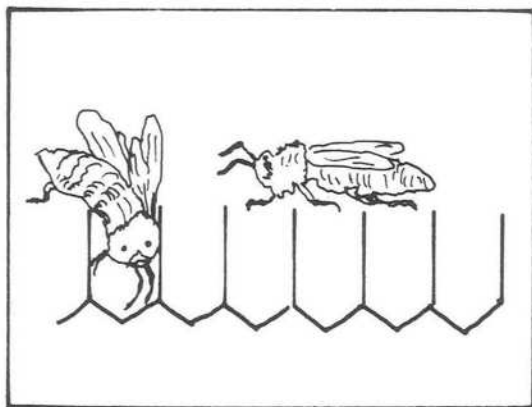
In prüma lingia as sto savair cha la vita da l'aviöl ais be cuorta e düra durant il temp da gronda lavur, voul dir da prümavaira fin settember, in media be quatter eivnas.

Quaista vita vain caracterisada da trais temps tuot particulars ün da l'oter. Il prüm temp da la vita dal 1. fin al 10avel di ha il lavuraint da far las seguintas lavuors:

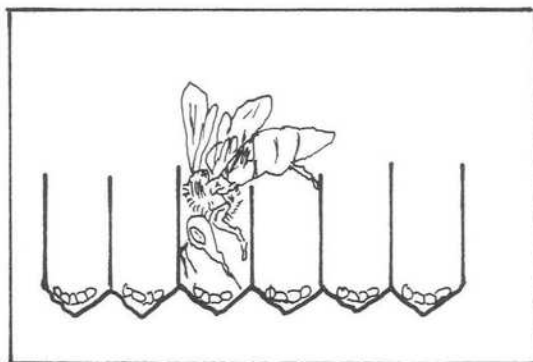
1. nettiar las cellas da la qualas ais sorti il nouv aviöl,
2. pisserar chi regna aint il pövel la chalur necessaria,
3. pavlar il cuv. In quels 3 fin 4 dis as fuorma la cudera aint il cheu da l'aviöl e prodüa ün pavel fich substanzius chi pussibiltescha l'usche svelt svilup da l'öv,

detagl da la cudera chi prodüa sü da pavel

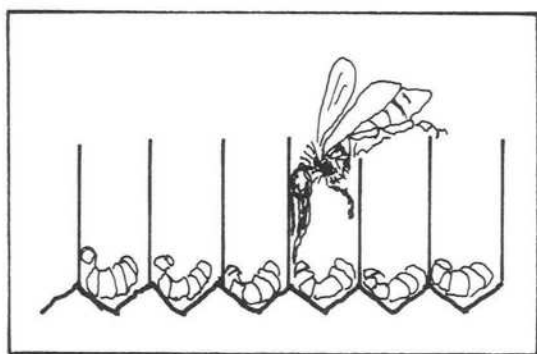
4. l'aviöl da 9—11 dis ha l'incumbensa da pisserar per las larvas plü veglias,
 5. dad 11—17 dis ha l'aviöl da conservar il pollen portà nanpro ed el ha da bear las cellas,
 6. da 18 fin 20 dis ais el pulizist, voul dir el ha da pisserar ch'ingün ester nu riva aint illa abitaziun,
 7. ed uoss cumainza il temp ingio cha l'aviöl ha l'incumbensa da ramassar nectar. Quai-sta lavur düra alura fin a la fin da sia vita.
- Da quaista lavuriusità exemplarica deriva sgür eir l'expressiun: «Aisel sco ün aviöl» que chi voul dir: lavurar sainza interlasch.

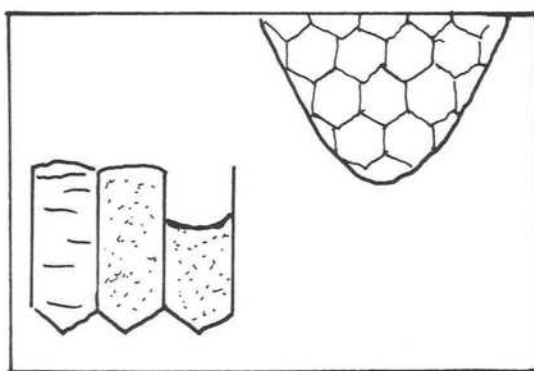
1.—4. di aviöl chi nettiaja e tegna chod il cuv

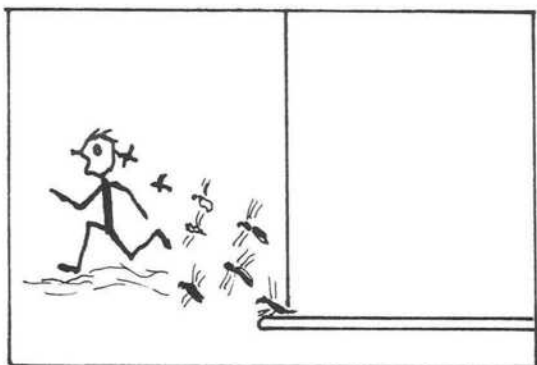
4.—8. di aviöl chi pavla il cuv

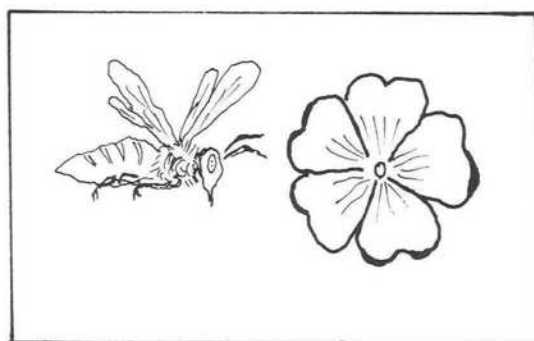
9.—11. di chürunz da las
larvas plü veglias

11.—17. di constructur da tablas
e producziun da tschaira

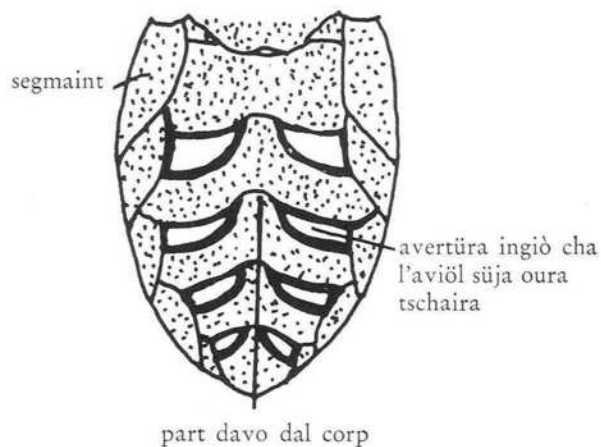

aviöl chi fa il pulizist

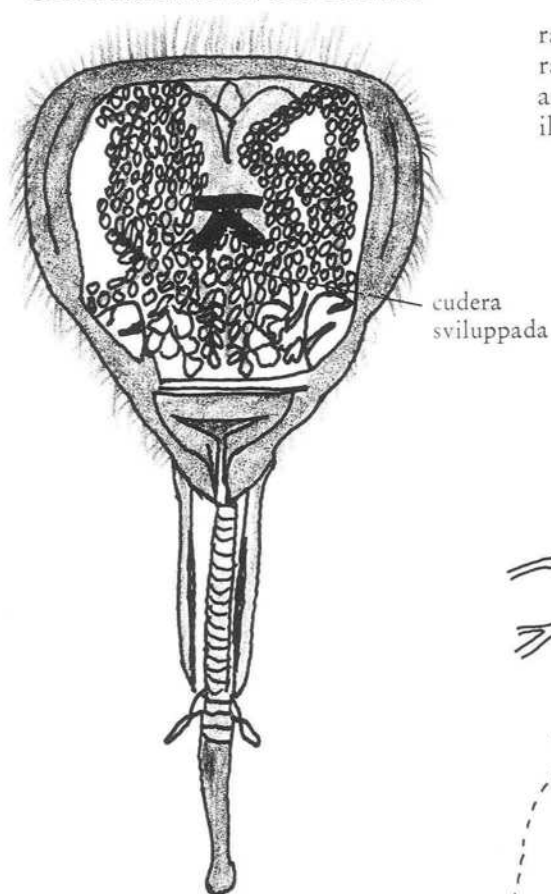

aviöl ramassader

CO PRODÜA L'AVIÖL TSCHAIRA?

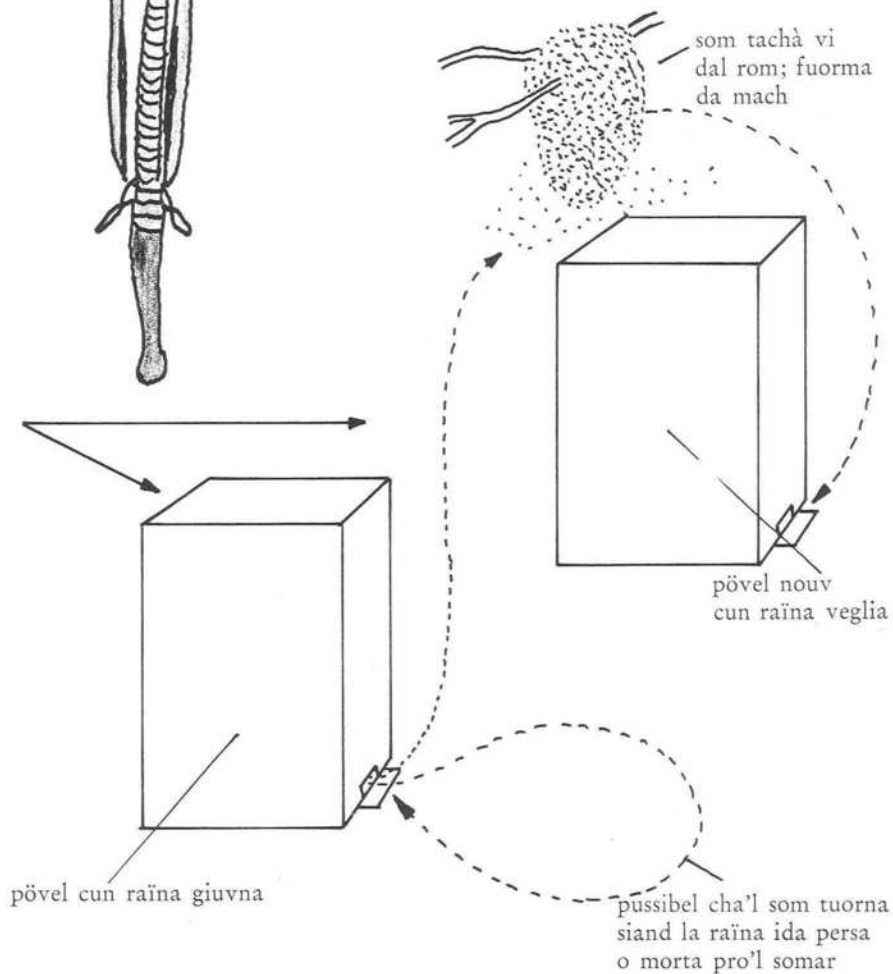

DETAGL DA LA CUDERA
CHI PRODÜA SÜ DA PAVEL

IL SOMAR DALS AVIÖLS

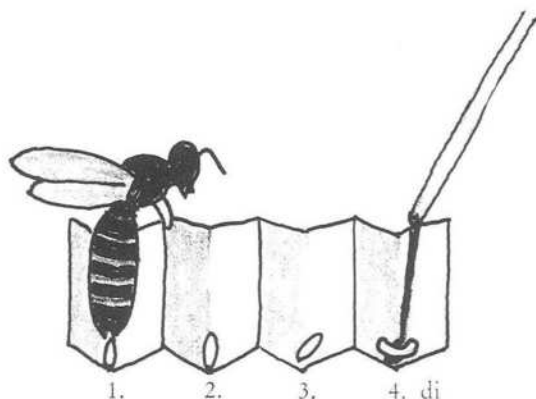
In ün pövel nu po viver mai daplù co üna raïna. Scha'l pövel tira davo üna seguonda raïna, schi banduna la raïna veglia il pövel ant co cha la giuvna cumpara. Quaist bandunar il pövel cun ün tröp d'aviöls as nomna *somar*.

LA TRATTA ARTIFICIALA DA RAÏNAS

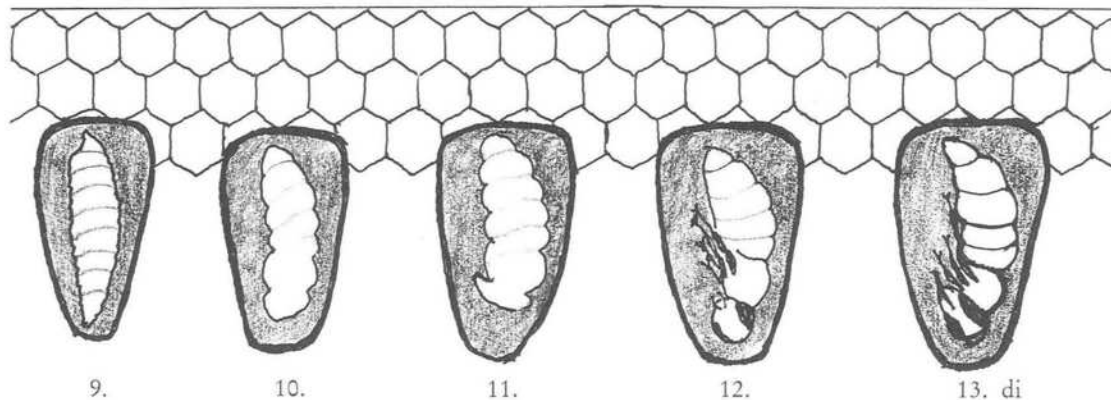
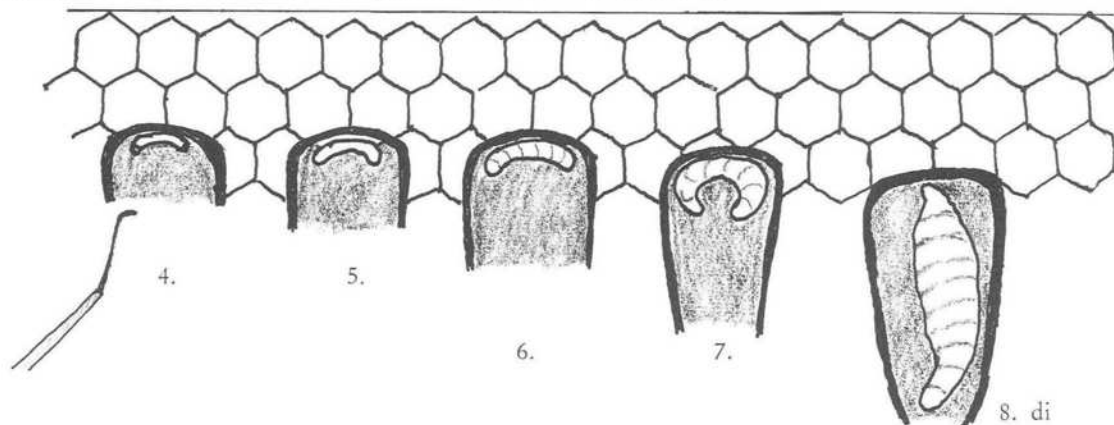
La seguaintas skizzas dessan illustrar sco
cha l'apicultur po eir trar raïnas in möd arti-
ficial, voul dir cun transplantar la larva da
4 dis in cellas specialas.

1. La räina metta övs

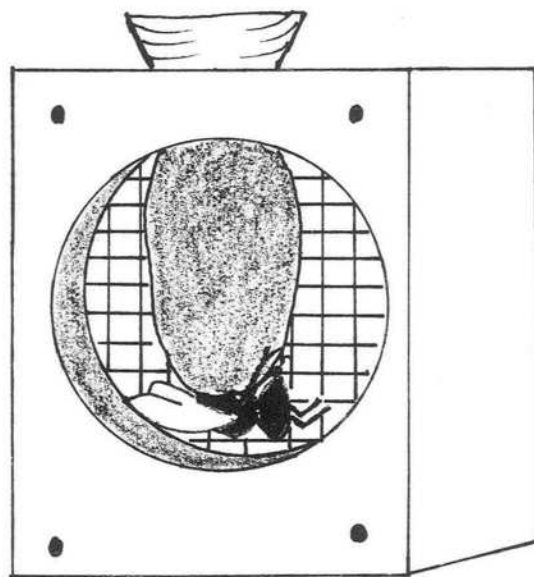
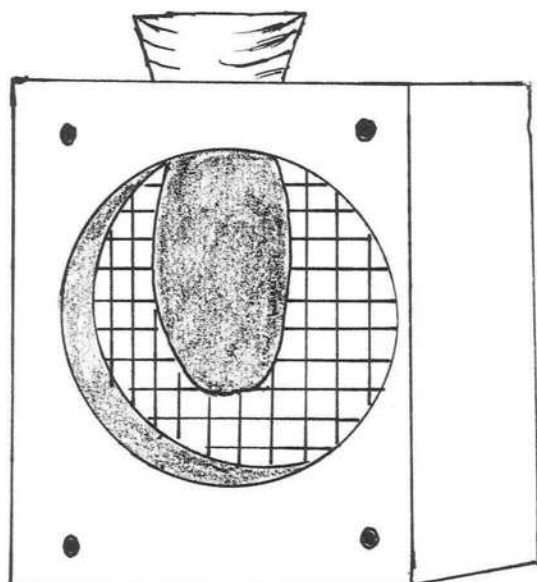
Il quart di piglia l'apicultur quaists övs our
da la cella normala e la transplanta cun ün

sdunin special illa cella da la räina ingio cha
la larva as sviluppa, seguond skizza, dal quart
al 13avel di.

Sun uossa passats ils traidesch dis schi piglia l'apicultur d'avent la cella dal pövel e metta

quella in üna chaistina speciala ingio cha davo 16 fin 17 dis la raïna banduna la cella.

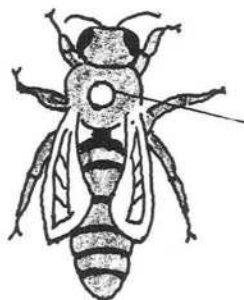

Ais uossa la raïna our da la cella schi tilla piglia l'apicultur e la segna cun üna folia dad aluminium cotschen, verd, blau, gelg o alb.

L'apicultur müda minch'on la culur da la folia, uschè po el distinguer l'età da sias raïnas.

Ais la raïna segnada schi vain quella uossa missa aint illa chaista da copulaziun cun ün tröpet dad aviöls e transportada alura sülla staziun da copulaziun chi as rechatta bain distant da la chamonna d'aviöls per evitar ün inseminaziun da clotschas na vugludas.

TABLA SPECIALA PER LA CHAISTINA D'INSEMINAZIUN

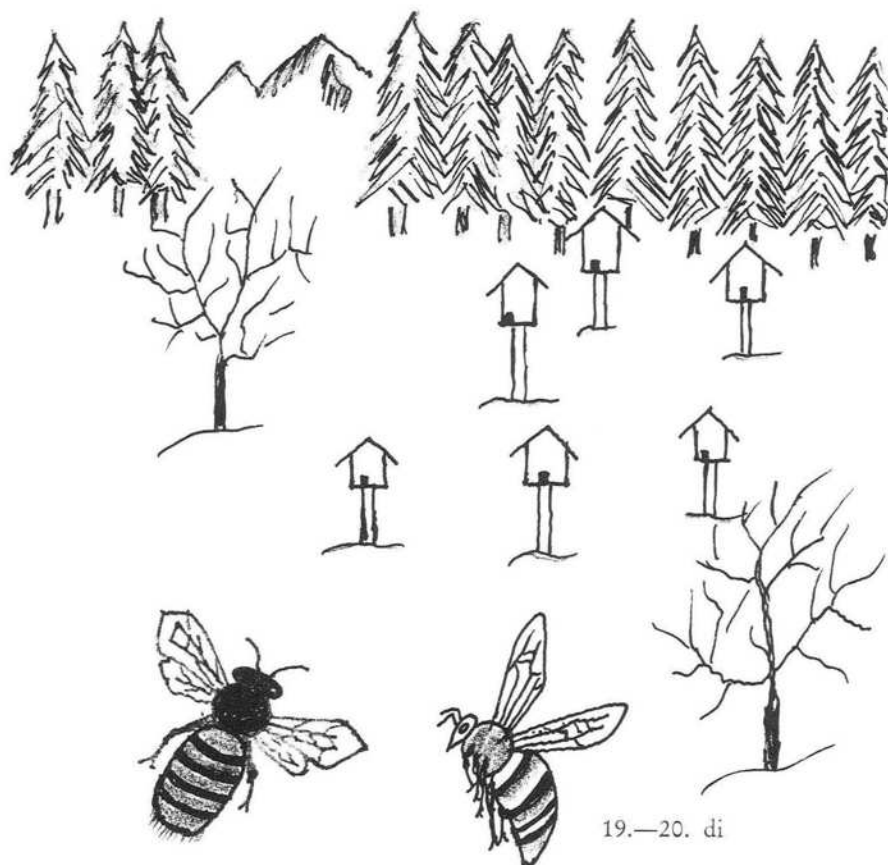

16.—17. di

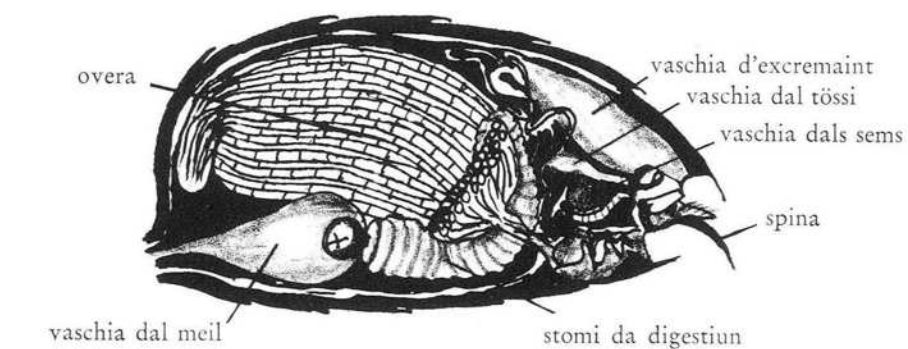
17. di

STAZIUN D'INSEMINAZIUN

L'ORGAN DA LA RAÏNA FRUCTIFICHADA

overa vis da la vart dretta

Cun quastis indicaziuns sperain nus dad avoir pudü cumpletter l'emischiun.

LA RACCOLTA DAD ÜN PÖVEL D'AVIÖLS

cun 1 svoul porta l'aviöl 50 mg
in 10 dis da svoul 500 mg nectar

in 6 dis

3 g nectar

nectar e visita
e visita ca.

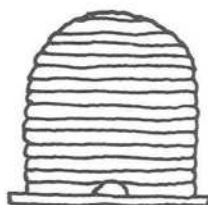

ca. 1 000 flurs
10 000 flurs

e visita daplü co 60 000 fluors da trafögl

In media in Svizra ca.

5—7 kg per pövel ed an.

Fain dimena il quint quant cha ils ruduond 300 000 pövels da nos pajais portan in ün an!

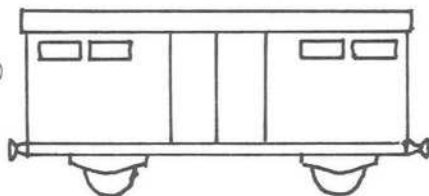

1 kg meil cuosta fr. , che summa totala da que alura da l'apicultura in Svizra sco
entrada dal meil?

80% da la raccolta da las differentas sorts da frütta derivan tras la fructificaziun da las
fluors tras aviöls.

170 000

a 10 tonnas ais la raccolta media da la frütta
in nos pajais.

Ün kg maila cuosta fr. , e che import fa
que alura per tuot la raccolta e quant importa
alura la part chi'd ais fructifichada dals aviöls
in fr.?

Igls Gualsers ainten igl Grischun

Da Franz Capeder, Salouf

Noss cantung Grischun cumpegia an sasez ena populaziun da treis lungatgs e consequentamaintg er da treis razzas da pievels. Durant tgi noss convaschigns da lungatg taliang occupeschon las valladas digl sid, cattaïnsa ainten las otras parts digl Grischun dus gruppas da pievels da divers lungatg tgi veivan l'egn cun l'oter e l'egn dasper l'oter an ancligient-scha. I satratta digls Grischungs-tudestgs e digls Grischungs-rumantschs.

Alla fegn digl 13avel tschentaner era igl cunfegn linguistic vers nord igl pass da s. Leza. Igls Gualsers n'èn dantant betg stoss igls amprems tgi ruschanavan tudestg ainten igl Grischun. Gio avant tgi igls barungs da Vaz on colonisò chels an Valragn ed utro, vevan igls Carolinghers ed oters signours siero la surmuntada digls pass tras serviaints da lungatg tudestg. Cugls Gualsers tgi eran zont viduals, luvrou e curaschevels, è ena razza da carstgangs nida an nossas vals, la cala ò influenzo grondamaintg e positiv igl svilup ainten igl Grischun. Cun excepziun dalla Nagiadegna e dallas valladas tiliangras erigl quasi an mintga part digl cantung Gualsers. Las colonias principalas cattaïnsa an Portenza, Scanvetg e Tavo. Dalla colonia da tschep da Tavo anor on igls colonisatours sa raso sen igl antier territori vischinant, uscheia tgi segl intschess dalla Leia dallas Diesch Dertgeiras igls Gualsers eran la pluralità.

Valragn, Stussavgia, Avers e Val eran avant la rivada digls Gualsers valladas quasi nun-abitadas. An chellas valladas on els pudia sa svilupar sainza influenza estra ed on mantignia sias atgnadads anfignen ossa. Durant tschentanners on igls Gualsers tgiro cun premura e chito sies usits, sias atgnadads e sies lungatg. Ma igl taimp variont n'ò er betg schinigia els e prattendia dad els tschertas assimilaziuns. Ma nous lagn esser pertscherts, tgi i gess a perder blera cultura e folcloristica sch'ans gess a perder tot chegl tgi igls Gualsers ans on purto e presto an e per noss Grischun.

Cu èn igls Gualsers rivos ainten igl Grischun?

Igls pi vigls fastezs digls Gualsers von anavos sen ca. 1270. Els èn stoss igls davos tgi on sa colocò ainten igl Grischun. Cun sieir e fotsch aintran els scu pioniers an chel. La darivanza digls Gualsers e nida scrutinada e tschartgeda da divers istorichers. Scu fundamaint da tottas retschertgas vign oz considerada la disertaziun da dr. Erhard Branger «Rechtsgeschichte der freien Walser in der Ostschweiz». En sieir documaint tgi dat par-detga da l'existenza digls Gualsers an Valragn è nida cattaïna ainten igl archiv communal da Valragn. Gl'è en contract d'affittanza digl onn 1286. Las ven. baselgias da San Giovanni e San Vittore ainten la Mesolcina affitteschon bagn an Valragn. Scu fittadigns vignan numnos varga 20 pors, 16 da chels cun indicaziun digl li da darivanza. Egn da chels niva da Brig, catter da «Simpeln», nov da Pomat (Pomat è igl scalem sessom dalla val Antigorio tranter Valleis e Tessin) ed egn or dalla val Maggia. Gl'è damaias da suponer tgi igls Gualsers seian emigros da Pomat sur la furschela Gurina an val Maggia e sessour sur Locarno, Bellinzona e S. Bernardin e rivos an Valragn. Betg schi franca è la darivanza digls Gualsers a Tavo. Lungatg e noms da persunas corrispondan pero cun chels digl Valleis da mez e dallas valladas dalla Visp. Igls scrutatours en dall'idea tgi chella colonia seia ca. dus decennis pi giovna tgi chella da Valragn.

I nescha se la dumonda ord da tge muteiv tgi igls Gualsers vegian banduno lour patria?

Igl muteiv principal saro sto la surpopolaziun dalla vallada dalla Rhona. Da lez taimp na possedeve chella vallada betg tant spazi tarragn cultivo scu ossa. Igls giovens eran sfurzòs da bandunar la patria e tschartger en'otra. Ainten igl Grischun eran anc diversas valladas muntagnardas pi isoladas anc betg urbarisadas e popoladas. Igls signours proprietaris sa spruavan d'occupar chels reservats, seigl

per trer a nez igl tarragn ni per sierar las veias sur igls pass. Tras urbarisar e cultivar igl tarragn on igls Gualsers presto lavour da pioniers an nies cantung. — Igls Gualsers preferivan da biagier lour bietgs an mez igls fons tgi egn possedevea. Las curts starneidas per igl fons anturn è en segn typic per la colonisaziun digls Gualsers. — En contrast sa mossan an chel gro las vischnancas sarradas dallas Muntognas e las curts da Tschappina.

Tgi igls Gualsers biagivan sias abitaziungs da lenn è fitg tgapibel, chel material vevigl igl pi manevel.

Las curts decentralisadas on er gia en'influenza segl character digls Gualsers. Anc oz è en Gualser profilo en individualist, tgi n'az lascha betg vurdar gugent d'en oter ainten la cuppa. Chegl è en fatg tg'ò sa musso deialung tigl Gualsers, tg'è pero betg sto adegna per sies vantatg.

Dagn anc en'igleida sen las singulas colonias gualisangas!

La pi viglia è indubitabel chella da Valragn. Proprietari da chella cuntrada era igl cont da Sax-Misox. A chel on dus frars da Pomat presto igl angiramaint feudal igl onn 1274. Bagnspert ò igl pussant barung da Vaz sa masdo an tgossa. Ad el appartigniva la part exterioura dalla val. Gio igl 1277 ò el patgatega cugls abitants dalla Valragn. Chel contract da schurmetg vign interpreto scu brev da libertad per la Valragn. Igls da Valragn vevan da paer mintg'on en pitschen tschains agl barung e vevan gia da s'obliier da prestar sarvetsch da ghera per el, pero nivan els indemnisos persiva. Igl barung veva s'obliia digls schurmager cunter inimeis e veva reservo per el la giurisdicziun criminala. Digl reminent eran igls da Valragn libers. Successours digls barungs da Vaz èn stos igls conts da Werdenberg-Sargans e pi tard tras compra igls Trivulzios da Milang. Igl 1616 on igls da Valragn sa delibero digls signours.

Gio 1330 viandeschan colonists da Valragn an Stussavgia e 1400 saron rivos igls Gualsers a Tschappina.

Tenna e las curts da Versam e Valendas

saron er nidas populadas da Gualsers or da Stussavgia. Las dus vischnancas Versam e Valendas saron nidas germanisadas digls Gualsers.

Sursaissa saro nida colonisada da Gualsers tgi nivan directamaintg digl Valleis. — An Val saron igls Gualsers rivos no da Valragn sur igl pass. Igls Gualsers eran er rivos a Tersnaus. Ma i sto esser tg'igls Lumnezians n'igls vasevan betg gugent, essend tgi els on relaschea ena lescha tgi scumandava agls Gualsers da cumprar tarragn an Lumnezia.

Igls abitants dad Avras raschungan fitg sumiglant scu chels da Valragn uscheia tgi vignan er chintos tar chella gruppa.

A Mot èn er Gualsers. La mutivaziun per chella colonisaziun è tgi la veia viglia tgi univa Valragn cun las prossessiuns digl barung da Vaz passava lò.

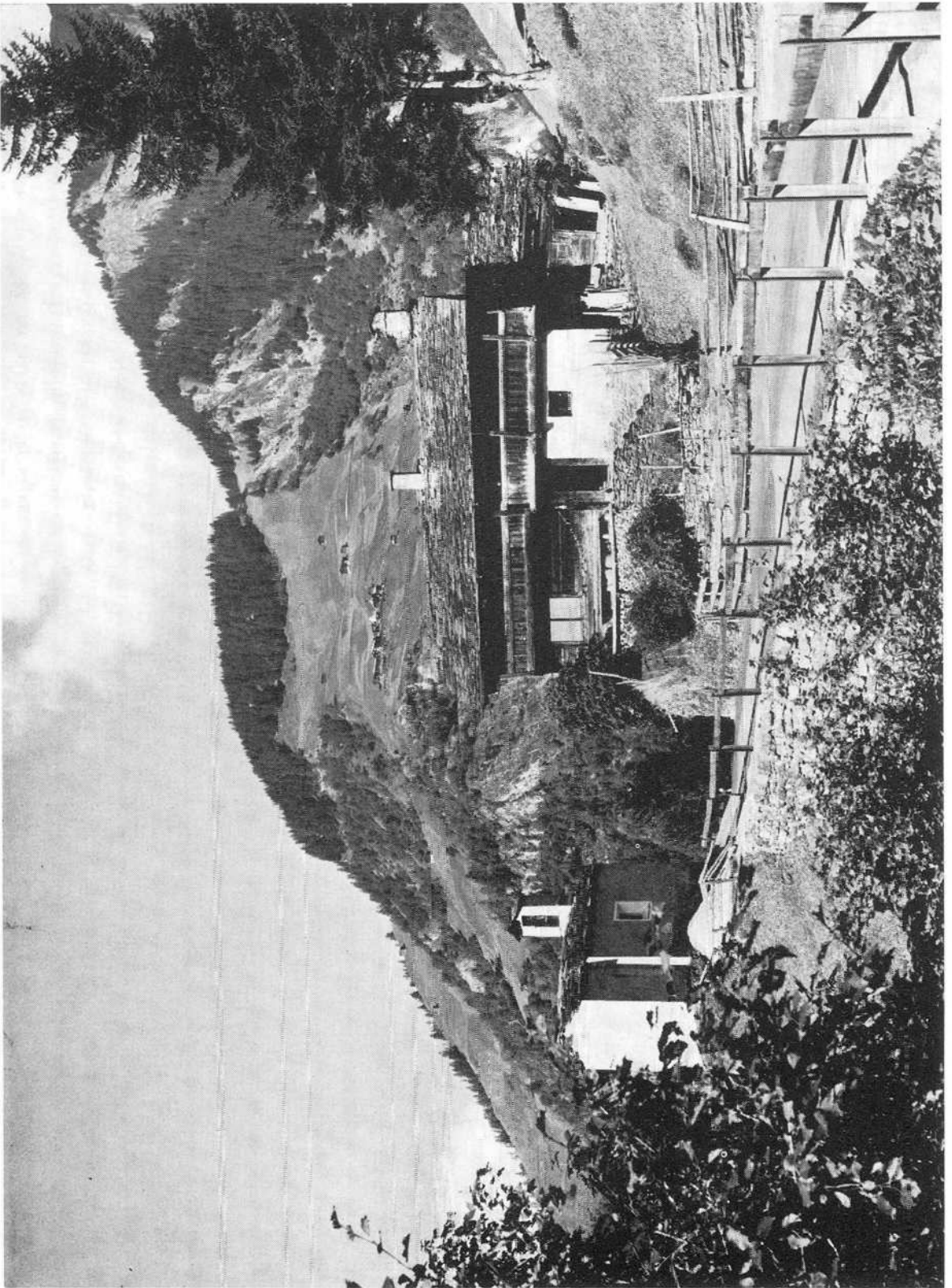
Bagn cunaschainta è la brev feudala digls fegls digl barung Walter da Vaz cun avdants a Tavo. La rensa tgi vevan da prestar è adegna dividibla tras 14. Uscheia vign supponia tgi a Tavo eran da lez taimp 14 migours.

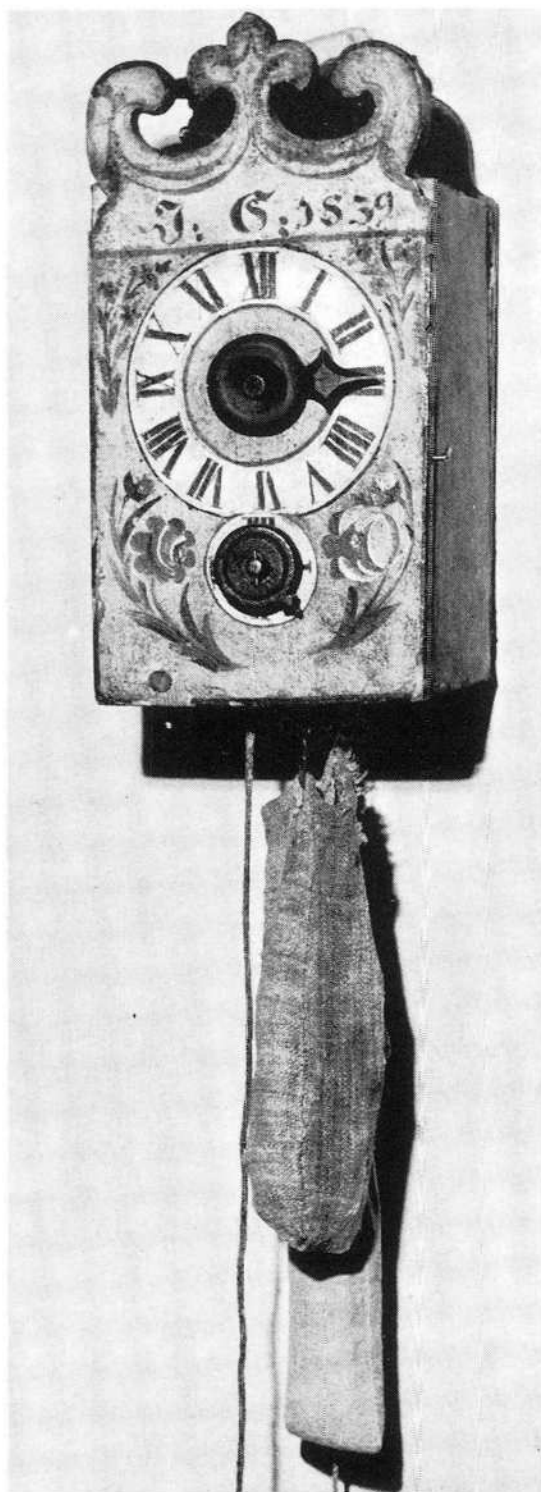
Igls Gualsers on coloniso da Valragn anor divers lis ed er da Tavo enigl ias an Arosa e Langwies. Langwies n'era betg anc populo, partge dr. Schorta constatescha tgi lò seia igls pi pacs noms rumantschs. Arosa appartigniva anfignen 1851 politicamaintg tar Tavo. Digl Scanvetg interiour èn igls colonists rivos a Tschiertschen, Praden e Churwalda. Farrera e Tagn èn nias colonisos ord muteivs da trafic.

An Portenza èn igls Gualsers rivos pi tard. Primarmaintg egl nia surlaschea ad els angal las valladas lateralas Schlappin, St. Antönien e Valzeina, scu er las terrassas da Furna. Da Furna enigl viagias a Says. Igls abitants dalla vischnanchetta Stürvis, davos igl colm Vilan eran er da chella darivanza. Parfign la muntogna da Triesen ainten igl contadi Lichtenstein seia nia populo da Tavo anor.

Las colonias dil Vorarlberg èn gio 1500 davantadas posses digls de Habsburg. Igls Gual-

Tgaplotta da sontg'Anna e tgesa gualisana a Bucarischuna dasper la veia da Val.

L'oura viglia da lenn. Ella sa catta ainten igl museum local da Tavo.

sers da chesta vart digl Rätikon on pero battia ansemen cugls Rumantschs per mantignair sia libertad ed independenza.

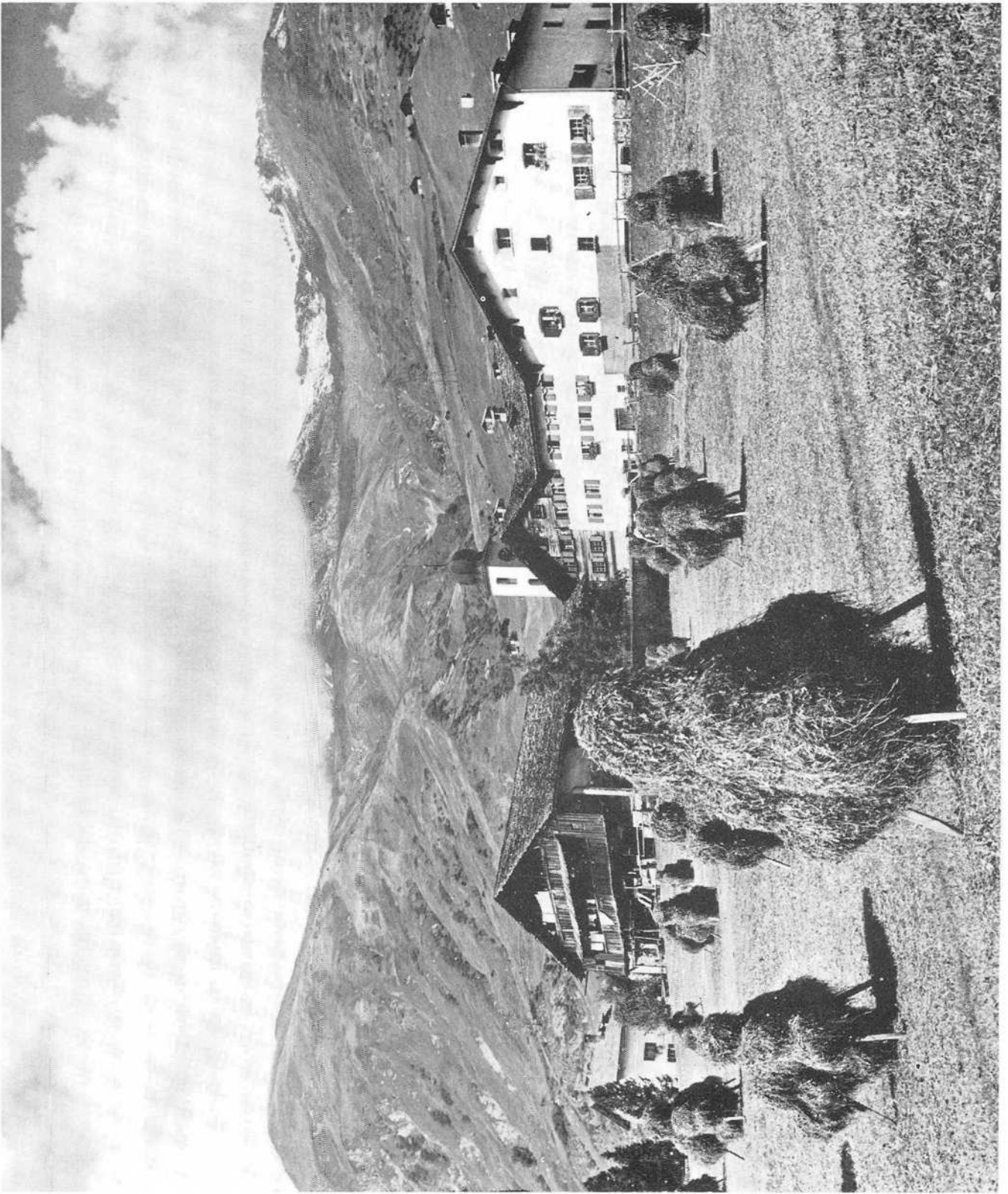
Igl dretg gualisang

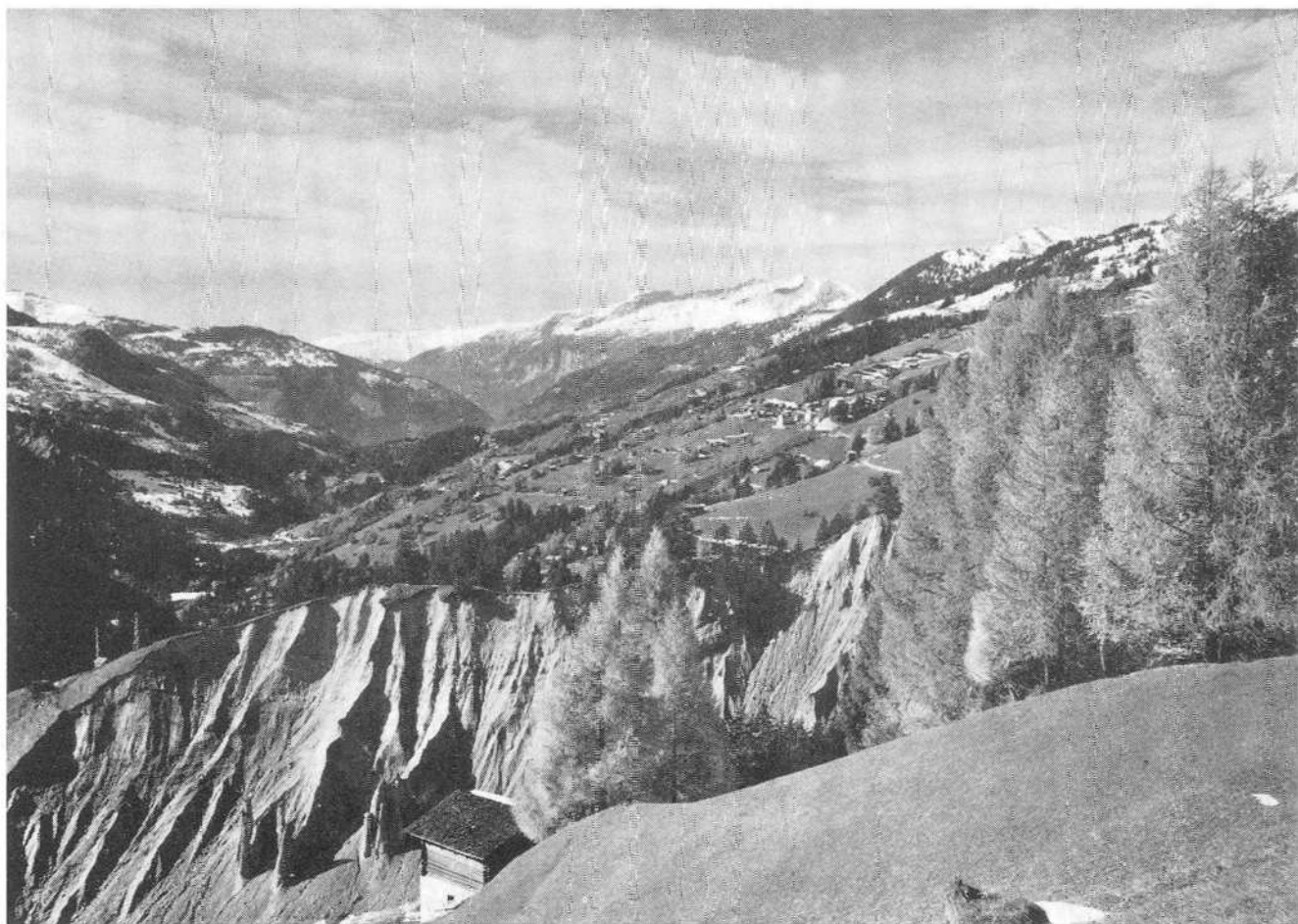
Ena lavour sur digls Gualsers fiss manglou-sa schi na niss betg menziuno an curt ensatge sur digl «Dretg gualisang».

Igls Gualsers n'on betg angal banduno sia patria parchegl tgi la tera era surpopulada e n'era betg agl cass da dar pang e lavour a tots e betg angal parveia dallas catastrofas elementaras, na, decisiv tar chella emigraziun è er stada la voluntad dad esser libers. Scu la gronda part digls pours an tottas cuntradas, eran er igls Gualsers sottomess — durant igl taimp da mez — ad en signour. Tar en migler dretg da giurisdicziun nivan igls Gualsers angal tras emigrar. Schibagn tg'igl tarragn tg'els occupavan ainten la patria nova appartigniva er ad en signour, eran las condiziuns da dretg anblers gros considerabel migldras.

Igl «dretg gualisang» tangeva igl dretg privat ed igl dretg public. Las treis pi marcantas ansagnas eran igl fit stabel, la libertad personala e l'administraziun autonoma digls cumegns. Igl fatg da Tavo dat sclarimaint an tgossa.

Igl documaint digl fit stabel (Lehensbrief) da 1289, tg'è anc mantignia cuntigna igl suandant passus: «... dass wir Wilhelm, dem ammen, und sinen gesellen und iren rechten erben verlihen hant das guot ze Tavaus ze rechtem lehen, das unser ohem sâlic, herr Walther von Vaz, gesetzt hette zu rechtem zins.» Niva igl tschains fixo betg paea mintga onn, nivan betg igls singuls pours mulestos per la mancanza, mabagn igl «Ammann». Chel veva da metter en impegn anfignen tgi la pendenza era reglada. Igl fit stabel s'extendeva sen tots irtavels, masculins e feminins. D'en augmaint dalla produenziun digl fons gioldan igls irtavels ed an nign cass igl barung da Vaz, essend tgi igl tschains è nia stipulo per stabel. Igl tschains era fixo an naturalias, pudeva pero er neir paea an daner. Chella condiziun era favorevla an cass d'ena svaleziaun digl daner.

Igl Scanvetg cun vista vers Coira. An Scanvetg èn gl'amprem nidas fundadas las curts: Fondei, Sapün ed Arosa.

Dasperas igl fit stabel mittevan igls Gualsers gronda peisa sen la libertad personala. Chella s'exprimiva tar els ainten igl dretg digl liber domicil. Tgi chel dretg niva rancunashia mossa igl fatg, tgi divers Gualsers èn emigros dallas colonias primaras da Valragn e Tavo an oters lis e fundo lò puspe colonias. Sur dalla libertad personala dei igl documaint da Tavo: «Dasselbig guot sollent si ewenlich besitzen. Und wenn si iren zins verrichtend, so sind sy fry und habent mit nieman nüt ze schaffen».

Igl terz element era la libertad politica. Er

an chel gro dat igl documaint da Tavo sclariamaint. «Und sol Wilhelm ammen sin, düweil er es nit verwürkt umb sin gesellen. Ist aber, dass er es verwürkt, so soll man ainen andern nemen in demselben tal us siner gesellschaft». Gl'è pero d'aggiuntar chella autonomia politica galdivan angal igls Gualsers a Tavo. An Portenza, noua tgi la populaziun era masdada da Rumantschs e Gualsers eran igls conts dad Innsbruck tgi vevan igl davos pled.

An tots cass tgiravan igls Gualsers la libertad cun grond chito.

◀ Nufenen an Valragn. La Valragn è stada egna dallas ampremas cuntradas occupadas digls Gualsers.

Mot-soura vers igl Piz Mitgel. Mot-sot e Mot-soura on ena differenza d'otezza da ca. 500 m.

*Constataziuns ainten igl svilup dallas
colonias gualisangas*

Uriund sa casavan igls Gualsers an curts. Els urbanisavan igl tarragn ed erigivan igls biets an mez chella cuntrada. Er alps e gòts eran per gronda part an possess privat ni da corporaziuns. L'aera digl taimp ò dantant er influenzo igl patartger e luvrar digls gualsers grondamaintg. Da bleras curts òn igls avdants sa tratg davent, essend tgi igl veiver an vischnanca era pi agreabel e purschiva ad els an blers gros duple. Chegl valeva an particular lò, noua tgi Gualsers vevan sa caso sen tarragn digls Rumantschs. Els èn nias incorporos ainten igl cumegn ed on cugl taimp er sa caso lò. Exaimpels per en tal svilup èn: Valendas, Versam, Flex e Stürvis sur Maiavilla. An chel mument tg'els èn nias integros ainten ena comunitad on er igls dretgs singuls ved gòts, pastgeiras ed alps sa sliia se.

Igl lenn, material preferia digls Gualsers

Tgi igls Gualsers applitgivan cun predilecziun igl lenn per construeir sies albierts e fitg tgapibel. Els sa casavan gio lò noua tgi vevan dad urbanisar igl tarragn, tarar e sdrer or gòts e tgalias. Igl pegn era cunaschaint ad els da sia patria an no, igl sember furniva igl material per la mobiglia e schi duvravan en lenn pi direvel applitgivigl igl laresch. Las tgesas digls Gualsers èn quasi tottas an lenn, angal la reschla è da meir. Ma èn stil typic na cat-tainsa betg. Forsa s'exprimiva er ainten igl biagier l'individualitad da chel pievel. La mobiglia niva savens intagleda e mussava bels ornamentals.

Per curiositad seigl menziuno tgi egn or dalla schlattagna Ambühl alla curt Gaschurna, an val Sertig, veva construia en'oura an lenn. Chellas ouras da Tavo vevan treis quadrants, egn per mussar las ouras, egn per igls carts d'oura ed igl davos pigl sveglerign. Tot igl ro-

dem era da lenn. Chell'oura sa catta ainten igl museum local a Tavo. Mattagn tgi igl lung anviern an li isulo pussibilitava talas invenziuns originalas.

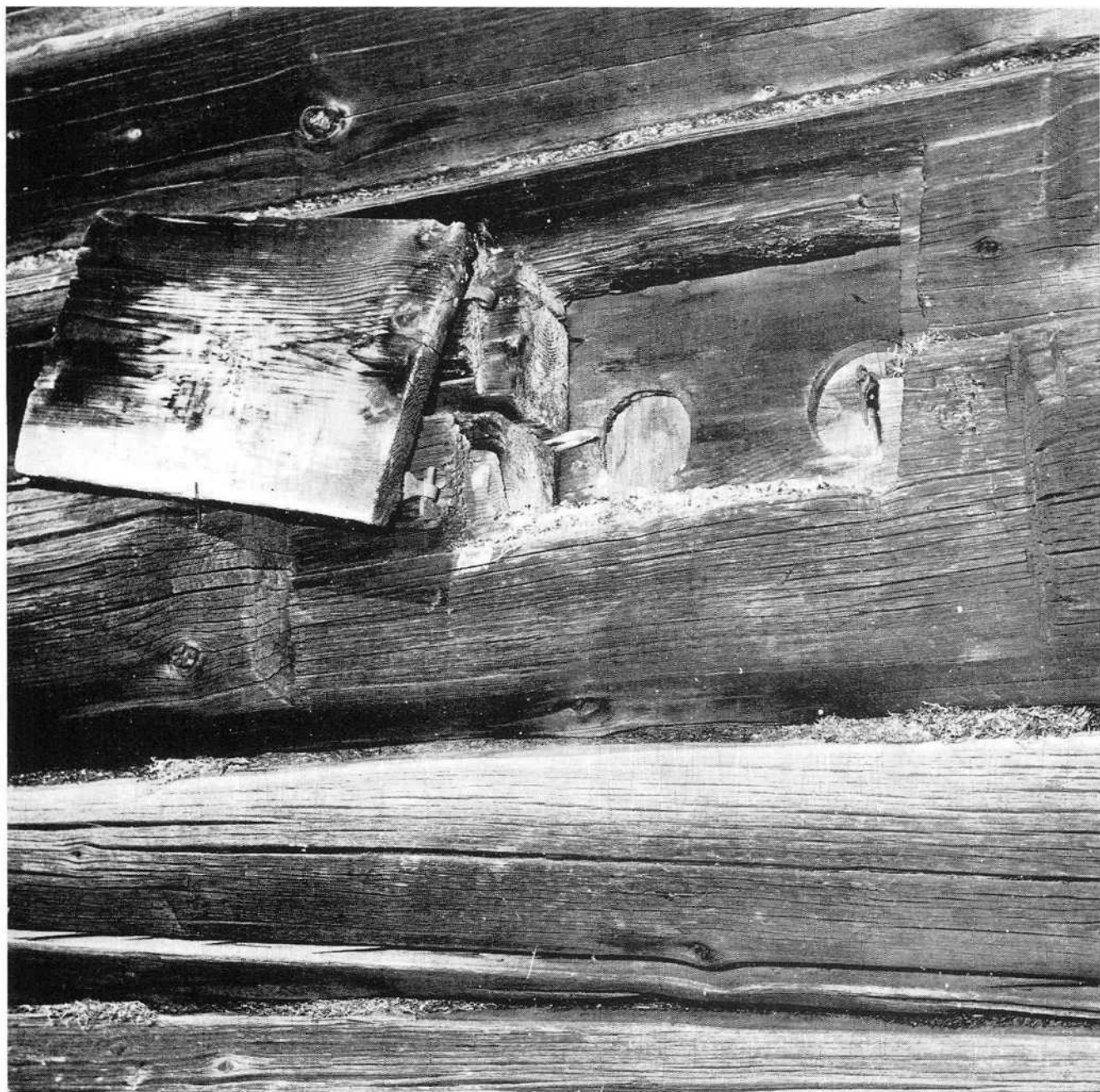
Mintga famiglia veva sia noda d'tgesa scu chegl tgi gl'era anc avant en decenni er an tschertas vischnancas da Surses e forsa er utro da catar. Chellas nivan intagledas an sember ed eran en segn marcant per mintga famiglia. Chellas nodas èn er conservadas ainten igl museum local a Tavo.

Anc dad ena tgossa ainten las tgesas gualisangas lessas far menziun, gl'è igl usche numno «Seelenbalgga». (Balgga = fanestra) Chella fanestra era angal ainten ena tgombra. Schi gl'era en muribund an tgesa niva el mess ainten la tgombra cun chella fanestra, senachegl tgi l'orma possa sgular or da chella. An Avras vevan pi bod tottas tgesas ena tala fanestra. Tgiso, sch'igls Gualsers vevan an sia patria uriunda chel usit, ni chella cretta? Scrutatours pratendan tgi er a Bosco-Gurin ed a Tavo vevan las tgesas chesta fanestra.

Igls Gualsers vevan sia cultura e tgiravan ed augmentavan ella an sia moda. Pardetgas da chella dattan las belas e per part custevlas regordientschas rimnadas an museums locals.

Igls Gualsers on regalo agl Grischun er omens da format. Digls Gualsers dareivan igls noms: Anhorn, Ardüser, Beeli, Buol, Enderlin, Gamser, Guler, Hartmann, Jenatsch e Sprecher. — Ansemen cun noss antenats rumantschs on els battia per libertad ed independenza, schibagn tgi igls Rumantschs ed igls Gualsers eran dus pievels da differenta darivanza, ma tg'on savia s'ancleir e sa cumbinar.

Litteratura: Martin Schmid-Gartmann: *Wie die Walser nach Graubünden kamen.* — Walserrecht: Dr. M. Berger, Holz, Werkstoff der Walser: J. Kessler, Pfarrer und Dr. H. Plattner, Chur.

La fanestra tras la cala l'orma sgola ainten la perpetnada.

St. Antönien cugl Corn da Kühni. A St. Antönien èn angal pacs noms rumantschs da fons. Er chella cuntrada è nida populada da Gualsers.

